

ADMINISTRACJA PUBLICZNA WOBEC NOWYCH TECHNOLOGII

W kierunku neutralności klimatycznej

redakcja naukowa Jerzy Korczak

**XIV KRAKOWSKO-WROCŁAWSKIE
SPOTKANIE NAUKOWE ADMINISTRATYWISTÓW**

Wolters Kluwer

ADMINISTRACJA PUBLICZNA WOBEC NOWYCH TECHNOLOGII

W kierunku neutralności klimatycznej

redakcja naukowa Jerzy Korczak

SERIA **MONOGRAFIE**

Publikacja dofinansowana przez Uniwersytet Jagielloński

Wydanie publikacji zostało dofinansowane przez

Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego

Stan prawny na 1 czerwca 2024 r.

Recenzent

Dr hab. Mariusz Szyrski, prof. Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie

Wydawczyni

Joanna Dzwonnik

Redaktorka prowadząca

Paulina Ambroży

Opracowanie redakcyjne

Katarzyna Świerk-Bożek

Projekt okładek serii

Wojtek Janikowski, Przemek Dębowski

prawolubni[♥]

Ta książka jest wspólnym dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy, byś przestrzegał przysługujących im praw. Książkę możesz udostępnić osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie publikuj jej w internecie. Jeśli cytujesz fragmenty, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. A jeśli musisz skopiować część, rób to jedynie na użytek osobisty.

Szanujemy prawo i własność

Więcej na www.legalnakultura.pl

Polska Izba Książki

© Copyright by Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o., 2024

ISBN 978-83-8358-720-2

ISSN 1897-4392

Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o.

Dział Praw Autorskich

01-208 Warszawa, ul. Przyokopowa 33

tel. +48 728 313 462

e-mail: PL-ksiazki@wolterskluwer.com

księgarnia internetowa www.profinfo.pl

SPIIS TREŚCI

Wykaz skrótów	9
---------------------	---

Jerzy Korczak

Wprowadzenie. O pozytywnych i negatywnych skutkach wyzwań cywilizacyjnych dla współczesnej administracji publicznej	13
--	-----------

Część pierwsza

AKSJOLOGICZNE ASPEKTY DZIAŁANIA ADMINISTRACJI PUBLICZNEJ NA RZECZ NEUTRALNOŚCI KLIMATYCZNEJ

*Agnieszka Chrisidu-Budnik**

Zielona transformacja energetyczna w optyce tragedii wspólnych zasobów	19
---	-----------

*Ewa Skorczyńska**

O sumieniu ekologicznym – na kanwie myśli Juliana Aleksandrowicza	36
--	-----------

Renata Raszevska-Skałeczka

Edukacja klimatyczna a prawo ochrony klimatu – kilka refleksji teoretycznoprawnych	50
---	-----------

*Iwona Niżnik-Dobosz**

Metoda działania prawa administracyjnego klimatycznego w obszarze neutralności klimatycznej jako wyzwanie dla nauki prawa administracyjnego	69
--	-----------

Część druga
ADMINISTRACYJNOPRAWNE
ASPEKTY TRANSFORMACJI ENERGETYCZNEJ

Jan Gola

Neutralność klimatyczna a rozwój energetyki jądrowej 103

Aleksandra Puczek

**Zagospodarowanie i pozyskiwanie energii z biomasy –
 problemy administracyjnoprawne 116**

Aleksandra Pinkas

**Administracja publiczna w Ekosystemie Innowacji Dolin
 Wodorowych 156**

Joanna Człowiekowska

**W kierunku neutralności klimatycznej? Dylematy
 planowania i zagospodarowania przestrzennego 176**

Renata Kusiak-Winter

**System change, not climate change! Nowoczesne technologie
 a zmiany systemu administracji publicznej 195**

Część trzecia
ADMINISTRACJA PUBLICZNA
WOBEC NOWYCH TECHNOLOGII

Jolanta Blicharz

**Neutralność klimatyczna a sztuczna inteligencja.
 Kilka refleksji na temat polskich regulacji prawnych
 w obszarze neutralności klimatycznej miast 221**

Maciej Błażewski

**Nadzór nad wprowadzanymi do obrotu lub oddawanymi
 do użytku urządzeniami technicznymi jako przejaw
 ingerencji administracji publicznej w postęp techniczny 239**

Dominika Cendrowicz

**Pomoc społeczna dla osób znajdujących się w sytuacji
ubóstwa energetycznego – zarys problematyki** 253

Małgorzata Kozłowska

**Inteligentne systemy transportowe w służbie neutralności
klimatycznej** 268

Justyna Mielczarek-Mikołajów

**Nowe technologie w branży transportowej – aspekty
administracyjnoprawne** 284

Karina Pilarz

Proces budowlany wobec nowoczesnych technologii 299

Aleksander Pyrzyk

Neutralność klimatyczna w służbie ochrony zabytków 313

Tomasz Ślępczyński

**Zastosowanie nowoczesnych technologii w administracji
publicznej oraz wpływ prawa administracyjnego
na dotyczące ich regulacje** 331

Część czwarta

PROCESOWE ASPEKTY DZIAŁAŃ ADMINISTRACJI NA RZECZ TRANSFORMACJI ENERGETYCZNEJ I NEUTRALNOŚCI KLIMATYCZNEJ

Jolanta Behr

**Uchwała antysmogowa w orzecznictwie sądów
administracyjnych** 349

Mariusz Kotulski

**Pojęcie neutralności klimatycznej w orzecznictwie sądów
administracyjnych** 361

Piotr Lisowski

Wyświetlanie hologramu z twarzą M.M. na kominie Elektrowni Bełchatów a neutralność klimatyczna – kilka refleksji na temat systemowo-holistycznych właściwości porządku prawnego	381
--	------------

WYKAZ SKRÓTÓW

Akty prawne

dyrektywa 2008/50/WE	– dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2008/50/WE z 21.05.2008 r. w sprawie jakości powietrza i czystszej powietrza dla Europy (Dz.Urz. UE L 152, s. 1, ze zm.)
dyrektywa 2009/28/WE	– dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2009/28/WE z 23.04.2009 r. w sprawie promowania stosowania energii ze źródeł odnawialnych zmieniająca i w następstwie uchylająca dyrektywy 2001/77/WE oraz 2003/30/WE (Dz.Urz. UE L 140, s. 16, ze zm.) – uchylona
dyrektywa 2018/2001	– dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2018/2001 z 11.12.2018 r. w sprawie promowania stosowania energii ze źródeł odnawialnych (Dz.Urz. UE L 328, s. 82, ze zm.)
EKPC	– Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, sporządzona w Rzymie 4.11.1950 r. (Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 ze zm.)
Komunikat EZŁ	– Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady Europejskiej, Rady Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów – Europejski Zielony Ład, COM(2019)640 final, Bruksela, 11.12.2019 r.
Konstytucja RP	– Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2.04.1997 r. (Dz.U. Nr 78, poz. 483 ze zm.)
konwencja ramowa	– Ramowa konwencja Narodów Zjednoczonych w sprawie zmian klimatu, sporządzona w Nowym Jorku 9.05.1992 r. (Dz.U. z 1996 r. Nr 53, poz. 238)
KPP	– Karta praw podstawowych Unii Europejskiej (Dz.Urz. UE C 202 z 2016 r., s. 389)
k.w.	– ustawa z 20.05.1971 r. – Kodeks wykroczeń (Dz.U. z 2023 r. poz. 2119)

PEP2040	– obwieszczenie Ministra Klimatu i Środowiska z 2.03.2021 r. w sprawie polityki energetycznej państwa do 2040 r. (M.P. poz. 264)
porozumienie paryskie	– Porozumienie paryskie do Ramowej konwencji Narodów Zjednoczonych w sprawie zmian klimatu, sporządzonej w Nowym Jorku 9.05.1992 r., przyjęte w Paryżu 12.12.2015 r. (Dz.U. z 2017 r. poz. 36)
p.o.ś.	– ustawa z 27.04.2001 r. – Prawo ochrony środowiska (Dz.U. z 2024 r. poz. 54)
pr. bud.	– ustawa z 7.07.1994 r. – Prawo budowlane (Dz.U. z 2024 r. poz. 725)
pr. energ.	– ustawa z 10.04.1997 r. – Prawo energetyczne (Dz.U. z 2024 r. poz. 266 ze zm.)
rozporządzenie 2021/1119	– rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2021/1119 z 30.06.2021 r. w sprawie ustanowienia ram na potrzeby osiągnięcia neutralności klimatycznej i zmiany rozporządzeń (WE) nr 401/2009 i (UE) 2018/1999 (Europejskie prawo o klimacie) (Dz.Urz. UE L 243, s. 1)
TFUE	– Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej, sporządzony w Rzymie 25.03.1957 r. (Dz.Urz. UE C 202 z 2016 r., s. 47)
TUE	– Traktat o Unii Europejskiej, sporządzony w Maastricht 7.02.1992 r. (Dz.Urz. UE C 202 z 2016 r., s. 13)
u.d.m.	– ustawa z 21.06.2001 r. o dodatkach mieszkaniowych (Dz.U. z 2023 r. poz. 1335)
u.g.n.	– ustawa z 21.08.1997 r. o gospodarce nieruchomościami (Dz.U. z 2023 r. poz. 344 ze zm.)
u.i.z.e.w.	– ustawa z 20.05.2016 r. o inwestycjach w zakresie elektrowni wiatrowych (Dz.U. z 2024 r. poz. 317 ze zm.)
u.o.	– ustawa z 14.12.2012 r. o odpadach (Dz.U. z 2023 r. poz. 1587 ze zm.)
u.o.z.e.	– ustawa z 20.02.2015 r. o odnawialnych źródłach energii (Dz.U. z 2023 r. poz. 1436 ze zm.)
u.o.z.o.z.	– ustawa z 23.07.2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. z 2022 r. poz. 840 ze zm.)
u.p.s.	– ustawa z 12.03.2004 r. o pomocy społecznej (Dz.U. z 2023 r. poz. 901 ze zm.)
u.p.t.n.	– ustawa z 19.08.2011 r. o przewozie towarów niebezpiecznych (Dz.U. z 2024 r. poz. 643)
u.p.z.p.	– ustawa z 27.03.2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. z 2023 r. poz. 977 ze zm.)

u.s.g.	– ustawa z 8.03.1990 r. o samorządzie gminnym (Dz.U. z 2024 r. poz. 609 ze zm.)
u.s.o.z.n.	– ustawa z 13.04.2016 r. o systemach oceny zgodności i nadzoru rynku (Dz.U. z 2022 r. poz. 1854)
u.s.r.	– ustawa z 19.07.2019 r. o systemie rekompensat dla sektorów i podsektorów energochłonnych (Dz.U. z 2023 r. poz. 1393 ze zm.)
u.s.w.	– ustawa z 5.06.1998 r. o samorządzie województwa (Dz.U. z 2024 r. poz. 566)
u.w.m.	– ustawa z 2.12.2016 r. o wyposażeniu morskim (Dz.U. z 2019 r. poz. 955)

Publikatory

AUWr.	– Acta Universitatis Wratislaviensis
Dz.U.	– Dziennik Ustaw
Dz.Urz. UE	– Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej
EE	– Ecological Economics
EPS	– Europejski Przegląd Sądowy
EWiR	– Elektroenergetyka. Współczesność i Rozwój
GSP	– Gdańskie Studia Prawnicze
M.P.	– Monitor Polski
ONSAiWSA	– Orzecznictwo Naczelnego Sądu Administracyjnego i wojewódzkich sądów administracyjnych
PiP	– Państwo i Prawo
PPOŚ	– Przegląd Prawa Ochrony Środowiska
PPP	– Przegląd Prawa Publicznego
RKAE	– Roczniki Kolegium Analiz Ekonomicznych Szkoły Głównej Handlowej
RPEiS	– Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny
RRiPR	– Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna
SiPKZiF	– Studia i Prace Kolegium Zarządzania i Finansów
ST	– Samorząd Terytorialny

Inne

ETPC	– Europejski Trybunał Praw Człowieka
EZŁ	– Europejski Zielony Ład
GINB	– Główny Inspektor Nadzoru Budowlanego

ITS	– Inteligentny System Transportu
MPZP	– miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego
NSA	– Naczelny Sąd Administracyjny
OECD	– Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju
ONZ	– Organizacja Narodów Zjednoczonych
OZE	– odnawialne źródła energii
SKO	– samorządowe kolegium odwoławcze
TSUE	– Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej
URE	– Urząd Regulacji Energetyki
WSA	– wojewódzki sąd administracyjny

WPROWADZENIE. O POZYTYWNYCH I NEGATYWNYCH SKUTKACH WYZWAŃ CYWILIZACYJNYCH DLA WSPÓŁCZESNEJ ADMINISTRACJI PUBLICZNEJ

Organizatorzy kolejnych konferencji w ramach zapoczątkowanego w 2010 r. cyklu Krakowsko-Wrocławskie Spotkanie Naukowe Administratywistów stawiają przed ich uczestnikami z reguły trudne wyzwania. Po pierwszych tematach o fundamentalnym znaczeniu dla teorii prawa administracyjnego, jak czas (2010), pewność (2011), przestrzeń (2012), wartość (2014), wolność (2016), równość (2017), nastąpiła seria tematów bardziej złożonych, jak zagadnienia pogranicza prawa administracyjnego (2018), układu administracji publicznej (2019), aktualności pojęć (2020), niezorganizowanych źródeł prawa (2021) i relacji między sferami zewnętrzną i wewnętrzną administracji publicznej (2022).

Organizatorzy XIV Krakowsko-Wrocławskiego Spotkania Naukowego Administratywistów – Instytut Nauk Administracyjnych Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego – postanowili tym razem zachęcić jego uczestników do skupienia się na zagadnieniu o znaczeniu dla administracji zarówno współczesnym, jak i przyszłym. Jest ono związane z nieustannym procesem zmian cywilizacji ludzkiej, które przynoszą pozytywnie oceniane osiągnięcia wynikające z postępu nauki i jej wykorzystania do rozwiązywania problemów w skali globalnej, kontynentalnej, regionalnej, lokalnej i wreszcie jednostkowej, natury technicznej

i organizacyjnej. Dzięki nim dysponujemy coraz wyższym poziomem jakości życia, wyposażeni w wiele urządzeń i rozwiązań technicznych. Wpływają one bezpośrednio na administrację publiczną w każdym ze wspomnianych wymiarów, wyznaczając nowe zadania, które jej organy muszą wykonywać, wpływają też na techniczno-organizacyjne aspekty ich wykonywania. Postępująca informatyzacja, cyfryzacja i wykorzystanie technologii informacyjno-telekomunikacyjnych nie tylko zmusza kadry administracji publicznej do zdobywania nowych umiejętności, kwalifikacji i kompetencji, ale zmienia też relacje z administrowanymi, umożliwiając zdalny kontakt z urzędami i jednostkami organizacyjnymi administracji przy jednoczesnej rezygnacji z klasycznych form dokumentów wytwarzanych w toku załatwiania ich spraw. Coraz częściej mamy do czynienia z e-dokumentem, e-postępowaniem, a nawet możliwością samodzielnego wprowadzania danych niezbędnych do załatwienia swojej sprawy w formach tak uproszczonych jak złożenie e-deklaracji i otrzymanie e-zaświadczenia czy potwierdzenie wpisu w elektronicznych rejestrach i ewidencjach.

Zarazem jednak wykorzystanie nowoczesnych technologii łączy się z dużymi nakładami finansowymi wynikającymi z konieczności nieustannego inwestowania w nowe urządzenia, nowe oprogramowania, nowe systemy łączności. Wiąże się także z problemem zużywania energii elektrycznej niezbędnej do zasilania owych urządzeń i sieci łączności, to zaś rodzi problemy związane ze skutkami jej wytwarzania dla środowiska ziemskiego. Współcześnie w coraz większym stopniu jesteśmy świadomi, że dalsze wytwarzanie energii niezbędnej dla funkcjonowania społeczeństwa nie jest możliwe przy wykorzystaniu tradycyjnych źródeł, coraz bardziej bowiem odczuwamy jego dotychczasowe negatywne skutki nie tylko dla samego środowiska naturalnego, ale wręcz dla całej cywilizacji ludzkiej. Problem ten w skali globalnej stał się przedmiotem działań organizacji międzynarodowych, a w skali kontynentalnej – działań Unii Europejskiej o różnym charakterze prawnym, ale skierowanych do poszczególnych państw w celu zobowiązania ich do podejmowania inicjatyw na rzecz transformacji energetycznej i ochrony klimatu. Nie ma już najmniejszej wątpliwości, że dalszy wzrost gospodarczy nie może opierać się na metodach ekstensywnych, a wyłącznie na metodach intensywnych, polegających na uzyskiwaniu

efektu wzrostu przy jednoczesnym zmniejszeniu kosztów jego osiągnięcia, w tym przede wszystkim związanych z naturalnym środowiskiem i klimatem. Oczywiście koncepcja gospodarki regeneracyjnej wydaje się, jak na razie, bardziej futurystyczną wizją niż osiągalną rzeczywistością, ale już obecnie działania na rzecz tzw. Zielonego Ładu i dążenie do neutralności klimatycznej w pozyskiwaniu energii są powszechnie stosowane nie tylko w Europie.

Takie właśnie zagadnienia wszechstronnego wykorzystania przez współczesną administrację nowoczesnych technologii do wykonywania jej zadań, a zarazem próby identyfikacji nowych zadań, które z racji ich stosowania wyznaczane są tejże administracji, w tym zwłaszcza działań już i w przeszłości podejmowanych na rzecz neutralności klimatycznej, stały się tematem obrad XIV Krakowsko-Wrocławskiego Spotkania Naukowego Administratywistów, które odbyły się w dniach 23–24.09.2023 r. Miejscem obrad tym razem był nie tylko Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii we Wrocławiu, ale także Gaj Oławski, gdzie znajduje się siedziba firmy Promet-Plast s.c. Elżbiety i Andrzeja Jeżewskich, która jest doskonałą ilustracją technologicznych możliwości wytwarzania zielonej energii, a zarazem znajduje się w niej siedziba jednego z pierwszych w Polsce – Energetycznego Klastra Oławskiego, w którym uczestniczą jednostki samorządu terytorialnego. Jego członkiem jest miasto Oława, które z inicjatywy jego burmistrza Tomasza Frischmanna nie tylko podjęło się tego nowatorskiego działania, ale też jako jedna z nielicznych, jak dotychczas, gmin przyjęło uchwałę o przystąpieniu do sporządzenia planu adaptacji miasta do zmian klimatycznych.

Wygłoszone wystąpienia referatowe¹ i wywołane nimi gorące dyskusje, a także pozostałe teksty ukazały bardzo szerokie możliwości spojrzenia na zaproponowaną tematykę obrad. W prezentowanych w niniejszej monografii artykułach znalazły się rozważania nad aksjologicznymi uwarunkowaniami tej koncepcji w prawie administracyjnym, składające się na część pierwszą. W części drugiej prześledzono skutki

¹ Artykuły dokumentujące wygłoszone tym razem referaty w spisie treści oznaczono *.

zastosowania najnowocześniejszych rozwiązań technologicznych w zakresie źródeł wytwarzania zielonej energii w aspekcie normatywnym, zważywszy na to, że ich zastosowanie wymaga określonych czynności administracyjnoprawnych. Z kolei w części trzeciej znalazły się artykuły dotyczące egemplifikacji zastosowania nowych technologii w działaniach organów administracji podejmowanych w toku wykonywania ich zadań. Część czwarta została zaś poświęcona niektórym aspektom działań podejmowanych przez organy administracji na rzecz transformacji energetycznej i neutralności klimatycznej, stanowiącym przedmiot orzecznictwa sądów europejskich i krajowych.

Całość tego złożonego przedsięwzięcia konferencyjnego nie mogłaby zostać zrealizowana, gdyby nie wsparcie Polskiego Stowarzyszenia Magazynowania Energii z Prezes Zarządu Barbarą Adamską na czele, która zaszczyliła swoją obecnością pierwszy dzień obrad. Nieoceniona jest pomoc Państwa Elżbiety i Andrzeja Jeżewskich, właścicieli Promet-Plast s.c., którzy nie tylko gościli uczestników Spotkania w siedzibie firmy w Gaju Oławskim, umożliwiając poznanie najnowocześniejszych rozwiązań technologicznych farmy wiatrowej wraz z magazynami energii, instalacji fotowoltaicznych na terenach rolnych i urządzeń do produkcji „zielonego” wodoru, ale też udostępniili sale konferencyjne dla przeprowadzenia obrad. Równie ważna była gościnność Burmistrza Miasta Oława Tomasza Frischmanna i możliwość poznania realiów polskiej gminy podejmującej pionierskie rozwiązania w kierunku neutralności klimatycznej. Wyrazy wdzięczności należą się także patronom honorowym konferencji: Marszałkowi Województwa Dolnośląskiego Cezaremu Przybylskiemu, Rektorowi Uniwersytetu Wrocławskiego prof. dr. hab. Robertowi Olkiewiczowi i Dziekanowi Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego prof. UW dr. hab. Jackowi Przygodzkiemu.

Szczególne słowa podziękowania kieruję na ręce prof. UKSW dr. hab. Mariusza Szyrskiego za sporządzenie recenzji. Jego cenne uwagi pozwoliły autorom poszczególnych artykułów doprowadzić ich ostateczną treść i postać do satysfakcjonującego efektu.

Jerzy Korczak

Część pierwsza

**AKSJOLOGICZNE ASPEKTY DZIAŁANIA
ADMINISTRACJI PUBLICZNEJ
NA RZECZ NEUTRALNOŚCI
KLIMATYCZNEJ**

Agnieszka Chrisidu-Budnik

ZIELONA TRANSFORMACJA ENERGETYCZNA W OPTYCE TRAGEDII WSPÓLNYCH ZASOBÓW

Abstrakt: Artykuł dotyczy zagadnień związanych z globalną zieloną transformacją energetyczną. Zasygnalizowane w nim zagadnienia mieszczą się w przestrzeni opisanego przez Garretta Hardina modelu tragedii wspólnych zasobów. Stanowiący zasadniczy element modelu efekt jazdy na gapę stał się podstawą identyfikacji wybranych problemów związanych z degradacją zasobów naturalnych i koniecznością wymiany jednych źródeł energii na inne.

Słowa kluczowe: zielona transformacja energetyczna, tragedia wspólnych zasobów, jazda na gapę.

1. Wstęp

Ewolucja społeczności ludzkich przyniosła skutki w postaci większych populacji, coraz bardziej złożonych relacji społecznych i produkcyjnych, mobilności, a także poprawy jakości życia rosnącej liczby ludzi. Konsekwencją ewolucji jest także wyczerpywanie zasobów naturalnych, wzrost emisji gazów cieplarnianych oraz świadomość, że każda ludzka aktywność pozostawia ślad węglowy. Wielkość jego emisji zagraża przyszłości ludzi, wzrost temperatury rośnie średnio o 0,2°C na dekadę, a głównym sprawcą wzrostu jest człowiek. Spalanie paliw kopalnych, wycinka lasów, uprzemysłowienie rolnictwa i hodowli zwierząt stanowią podstawowe źródła emisji gazów cieplarnianych.

Potrzeba zatrzymania globalnego ocieplenia, które może zostać zrealizowane tylko przez zatrzymanie produkcji gazów cieplarnianych, stała się zasadniczą przyczyną uruchomienia globalnej zielonej transformacji energetycznej.

Zielona transformacja energetyczna, będąc pierwszą transformacją, która zachodzi nie ze względu na pojawienie się nowych bardziej wydajnych źródeł energii, rodzi wyzwanie, jakim jest nie tylko ryzyko wpełnienia miliardów ludzi w ubóstwo energetyczne i uczynienie ich niezdolnymi do samodzielnego opłacania wyższych niż dotychczas rachunków za energię, ale i konieczność rozwiązania problemów, które dobrze odzwierciedla tragedia wspólnych zasobów. Tragedia wspólnego pastwiska, która wyłania się z nowoczesności w postaci wyzwań, z jakimi konfrontuje się dziś ludzkość, na przykład globalne ocieplenie, degradacja środowiska naturalnego, wielowymiarowość procesów zielonej transformacji energetycznej i w końcu działanie jednostki na szkodę społeczną, czyli kierowanie się wyłącznie własnym interesem, określane mianem jazdy na gapę (ang. *free riders*)¹, będzie stanowić ramy analizy globalnej zmiany w sposobie produkcji, dystrybucji i konsumpcji energii. Szczególna uwaga zostanie poświęcona strategii EZŁ, tworzącego ambitny komponent w światowej strukturze procesów transformacji energetycznej.

2. Dylemat tragedii wspólnych zasobów. Konstrukcja modelu

Istotą tragedii dóbr wspólnych (ang. *tragedy of commons*), ostatecznie zdefiniowanej przez Garretta Hardina w 1968 r., jest pułapka społeczna, w której indywidualny zysk jednego z członków społeczności prowadzi do strat społeczności jako całości². Powołany ekolog posłu-

¹ M. Olson, *Logika działania zbiorowego. Dobra publiczne i teoria grup*, Warszawa 2012, s. 40 i n.

² G. Hardin, *The Tragedy of the Commons*, „Science” 1968/3859, s. 1243–1248. Hardin nie był pierwszym, który dostrzegł dylemat wspólnych zasobów. Już Arystoteles podkreślał, że temu, co jest wspólne dla największej liczby ludzi, poświęca się najmniej uwagi. Każdy kieruje się interesem własnym, a prawie wcale nie interesem wspólnym

żył się przykładem wspólnych pastwisk jako metafory dobra będącego wspólną własnością w celu zobrazowania problemów, które powstają, gdy jednostka korzysta ze wspólnych zasobów. Pastwisko ma określoną wydajność, umożliwiającą wyżywienie ograniczonej, określonej liczby zwierząt. Konsekwencją użytkowania pastwiska przez zbyt duże stada będzie brak możliwości wyżywienia bydła oraz degradacja pastwiska. W istocie każdy z hodowców staje przed dylematem, czy zachowywać się jak racjonalny egoista i tym samym dokonywać wyborów zorientowanych na maksymalizację własnego zysku, czy też działać w interesie wspólnym i dokonywać wyborów podporządkowanych dobru ogółu. W interesie wspólnym – umożliwiającym zaspokojenie potrzeb wszystkich hodowców – leży, aby liczba wypasanych sztuk bydła przez każdego z gospodarzy użytkujących wspólne pastwisko była ograniczona do określonej wielkości. Jednak indywidualne zyski każdego hodowcy pozostają wprost proporcjonalne do wielkości jego stada. W katego-

(Arystoteles, *Polityka*, Warszawa 2024, księga II, rozdział 3). W 1833 r. William Forster Lloyd, obserwując dewastację wspólnych pastwisk w Anglii, zadawał pytania: „Dlaczego było na pastwiskach jest tak słabe i skarłowaciałe? Dlaczego same pastwiska są tak zniszczone i uprawiane w tak różny sposób od sąsiednich? Ten brytyjski ekonomista w połowie XIX w. zaobserwował paradoks społeczny, w którym indywidualny zysk poszczególnych uczestników społeczności prowadzi do strat dla społeczności jako całości (W.F. Lloyd, *On the checks to population* [w:] *Managing the Commons*, red. G. Hardin, J. Baden, San Francisco 1977, s. 8–15). W latach 50. XX w. podobną dynamikę sytuacji jak Hardin zaobserwował kanadyjski ekonomista Howard Scott Gordon, który pisał: „W konserwatywnym powiedzeniu, że własność wszystkich to własność niczyja, jest trochę prawdy. Majątku bezpłatnie dostępnego dla wszystkich nikt nie ceni, ten bowiem, kto jest aż tak lekkomyślny, że czeka na właściwy czas jego wykorzystania, stwierdzi tylko, iż zabrał go ktoś inny. [...] Ryby w morzu są bezwartościowe dla rybaka, gdyż nie ma pewności, że skoro zostawił je tam dziś, będą dostępne dla niego jutro” (H. Scott Gordon, *The economic theory of a common-property research: The fishery*, „Journal of Political Economy” 1954/62, s. 124). W tym samym roku co artykuł Hardina ukazały się dwie przełomowe publikacje Johna H. Dalesa, który zajmując się ówczesnymi problemami zanieczyszczenia powietrza i wód, zaproponował stworzenie międzynarodowego rynku praw emisji zanieczyszczeń, jednocześnie zwracając uwagę na problemy wiążące się z gospodarowaniem wspólnymi zasobami, które mogą prowadzić do, opisanej w przypowieści Hobbesa o człowieku w stanie natury, wojny wszystkich przeciw wszystkim (J.H. Dales, *Land, Water, and Ownership*, „The Canadian Journal of Economics” 1968/4, s. 793; zob. też J.H. Dales, *Pollution, Property, and Prices: An essay in policy-making and economics*, Toronto 1968).

riach ściśle racjonalnych wyborów poszczególni hodowcy, kierując się indywidualnym interesem, dążą do maksymalizacji własnych zysków – powiększając wielkość własnego stada. Ujawnia się zatem wskazana przez Mancura Olsona tendencja do jazdy na gapię, czyli w omawianym przypadku pokusa, by dodać do własnego stada kolejną sztukę bydła i wypasać ją na wspólnym pastwisku. Jeżeli poszczególni hodowcy w sferze gospodarowania również będą się kierować taką „racjonalną” logiką, to będą dążyć do powiększania własnego stada. Tylko taka decyzja prowadzi ich do osiągnięcia przewidywanych przychodów i szybkich zysków, natomiast straty związane z nadmierną eksploatacją pastwiska rozkładają się na wszystkich i są odłożone w czasie. Według Garretta Hardina proces degradacji pastwiska jest nieuchronny w sytuacji, gdy proceder zwiększania własnego stada przybiera powszechny charakter³. Jeżeli każdy z użytkowników wspólnego zasobu kieruje się indywidualną racjonalnością, to będzie wykorzystywał je dla swoich korzyści z pominięciem dobra ogółu, ignorując to, w jaki sposób jego decyzje oddziałują na innych użytkowników i wspólny zasób.

Konstrukcja modelu Hardina została oparta na czterech filarach. Pierwszy filar stanowi wspólny zasób dostępny dla wszystkich. Hardin, nie precyzując pojęcia wspólnego zasobu, stworzył możliwość jego zastosowania do odmiennych problemów, takich jak na przykład

³ Problem degradacji zasobów wspólnych znalazł swój wyraz w wywodzącej się z myśli ekonomicznej Thomasa Malthusa koncepcji absolutnej rzadkości (ang. *absolute scarcity*), która stanowi fundament nurtu ekonomii ekologicznej. Zgodnie z tą koncepcją wspólne zasoby (przyrody) są tak fundamentalne dla przetrwania człowieka, że nie da się ich zastąpić. J.H. Dales, problem braku możliwości substytucji wspólnych zasobów wyraził następująco: „[...] są wspólną własnością dlatego, że nie ma alternatywy!” (J.H. Dales, *Pollution...*, s. 62). Absolutna rzadkość tych zasobów przejawia się w tym, że np. braku czystej wody nie zrekomensuje zaawansowana technologia (zob. S. Baumgärtner, C. Becker, M. Faber, R. Manstetten, *Relative and absolute scarcity of nature. Assessing the roles of economics and ecology for biodiversity conservation*, EE 2006/4, s. 487 i n.). Problemy, które mieszczą się w pojęciu wspólnych zasobów i do których odnosi się zagadnienie absolutnej rzadkości, m.in. zanieczyszczenie wody i powietrza, brak dostępności czystej i bezpiecznej wody pitnej, antropogeniczna zmiana klimatu, wyczerpywanie się łowisk oceanicznych, stanowią tylko wybrane przykłady negatywnych zjawisk, których – przynajmniej w dostatecznym stopniu – nie są w stanie rozwiązać dotychczasowe innowacje i postęp technologiczny.

głód spowodowany klęską suszy w Sahelu⁴, problem kwaśnych deszczów⁵, zmiany klimatyczne⁶. Drugi filar tworzy potrzeba korzystania ze wspólnego zasobu, który nie posiada swojego substytutu. Ponieważ użytkowanie wspólnego zasobu jest tak cenne, powinno odbywać się w sposób zrównoważony Trzeci filar, behawioralny, stanowią indywidualne zachowania jednostek łącznie korzystających z określonego wspólnego zasobu, które poprzez obecność egoistycznych motywacji wykazują tendencje do jazdy na gapę. Czwarty filar, technologiczny, przejawia się w braku technologii, której wykorzystanie pozwoliłoby na powiększanie wspólnych zasobów podlegających nadmiernej eksploatacji i nieuchronnemu wyczerpaniu.

3. Aktualność założeń modelu

Publikacja Garretta Hardina początkowo nie spotkała się z zainteresowaniem przedstawicieli nauk ekonomicznych (zwłaszcza nurtu ekonomii środowiskowej). W nielicznych odniesieniach do jego pracy podnoszono, że nie posiada ona nowatorskiego charakteru, że jest jednostronna i nieadekwatna do rzeczywistości społeczno-gospodarczej⁷. Hardin nie był ekonomistą tylko biologiem i ekologiem, który swoje analizy prowadził w warunkach bezpośrednich skutków transformacji paliw kopalnych i zmiany modeli wykorzystania energii elektrycznej, określanych mianem rewolucji przemysłowej. Pozytywne konsekwencje rewolucji przemysłowej stanowiły funkcję powiązanych ze sobą procesów industrializacji i urbanizacji, które zapewniły ludziom między innymi: lepsze warunki mieszkaniowe, wzrost dostaw oraz urozmaicenie żywności, skokowy rozwój nauk medycznych i tym samym radykalne polepszenie jakości opieki

⁴ Zob. A.C. Picardi, W.W. Seifert, *A tragedy of the commons in the Sahel*, „Ekistics” 1977/258, s. 297 i n.

⁵ Zob. J.A. Wilson, *A Test of the Tragedy of the Commons* [w:] *Managing the commons*, red. G. Hardin, J. Baden, San Francisco 1977, s. 96 i n.

⁶ Zob. A. Patt, *Beyond the tragedy of the commons: Reframing effective climate change governance*, „Energy Research & Social Science” 2017/34, s. 1 i n.

⁷ Zob. B.M. Frischmann, A. Marciano, G.B. Ramello, *Retrospectives Tragedy of the Commons after 50 Years*, „Journal of Economic Perspectives” 2019/4, s. 211 i n.

medycznej, stając się katalizatorem tempa wzrostu populacji na świecie. Używając metafory wspólnego pastwiska, Hardin dążył przede wszystkim do wykazania, że nieograniczony wzrost populacji pozostaje w konflikcie z ograniczoną ilością zasobów naturalnych. Już pod koniec lat 60. XX w. postulował konieczność implementacji jakiejś formy kontroli populacji. Według niego to nie niemoralne zachowanie ludzi, lecz ich racjonalne wybory bezpośrednio prowadzą do zużywania ograniczonej fizycznie ilości zasobów. Proces ten dotyczy zarówno wiejskiej łąki, jak i wielkich ekosystemów: lasów tropikalnych, oceanów, rzek, minerałów. Kilkadziesiąt lat później większość spostrzeżeń poczynionych w modelu pozostaje aktualna.

Wylesianie i degradacja lasów deszczowych powoduje wzrost emisji gazów cieplarnianych i utratę bioróżnorodności biologicznej. Główną przyczyną wylesiania jest „hodowca bydła”, który kierując się indywidualnym interesem i chęcią maksymalizacji zysku, dąży do powiększania gruntów rolnych kosztem niszczenia lasów deszczowych, mokradł i współwystępujących z nimi unikalnych ekosystemów, w celu pozyskania towarów, takich jak drewno, wołowina, kawa, kauczuk, olej palmowy, kukurydza. Oceany kształtują klimat oraz mają istotny wpływ na jego zmiany, absorbując, magazynując oraz przenosząc ciepło i wodę. Zanieczyszczenie oceanów, nadmierna eksploatacja łowisk, nielegalne i destrukcyjne połowy mają negatywny wpływ na ekosystemy morskie i życie ludzi od nich uzależnionych⁸. Twórcy raportu ONZ z 2011 r. ostrzegali, że jeżeli w ciągu 40 lat ówczesne trendy wzrostu konsumpcji się utrzymają, to do roku 2050 ludzkość może pochłonąć rocznie około 140 mld ton minerałów, rud metali, paliw kopalnych i biomasy. Zwracali uwagę, że jeśli wzrost gospodarczy nie zostanie „odseparowany” od wzrostu konsumpcji zasobów naturalnych, to ludzkości grozi katastrofa⁹.

Garrett Hardin twierdził, że uniknięcie bądź złagodzenie skutków tragedii możliwe jest przez zastosowanie dwóch alternatywnych rozwiązań. Pierwsze rozwiązanie miała stanowić prywatyzacja (komercjalizacja)

⁸ Zob. *The State of World Fisheries and Aquaculture*, 2020, <https://www.fao.org/documents/card/en/c/ca9229en> (dostęp: 19.04.2024 r.).

⁹ Zob. *Ludzkość może i musi działać więcej używając mniej*, http://eko.org.pl/index_trendy.php?dzial=2&kat=17&art=1581 (dostęp: 19.04.2024 r.).

zasobów wspólnych, która ograniczyłaby liczbę osób korzystających ze wspólnych zasobów i umożliwiła zastosowanie bodźców finansowych limitujących dostęp do nich. Drugie rozwiązanie to traktowanie wspólnych zasobów jak dóbr publicznych, do których dostęp oraz zasady korzystania z nich wyznaczają regulacje prawne¹⁰. Szczególne nadzieje Hardin wiązał ze sferą legislacji, zwłaszcza w jej wymiarze fiskalnym, która umożliwiłaby internalizację kosztów zewnętrznych w postaci zgłoszenia postulatu (zasady) „zanieczyszczający płaci” (ang. *polluter-pays*). Cztery lata po ukazaniu się artykułu Hardina OECD przedstawiła zasadę, zgodnie z którą zanieczyszczający mają ponosić koszty związane z zapobieganiem zanieczyszczeniom i ich kontrolą przez organy publiczne¹¹. Argumentowano, że decydenci powinni w procesach politycznych wykorzystać tę zasadę do ograniczenia zanieczyszczeń i przywrócenia środowiska do właściwego stanu. Implementacja zasady miała tworzyć zinstytucjonalizowany bodziec dla jednostek potencjalnie zanieczyszczających środowisko, by powstrzymywali się od wyrządzania szkód, a jednocześnie miała stwarzać warunki dla pociągnięcia ich do odpowiedzialności za spowodowanie szkody. W Unii Europejskiej implementacja omawianej zasady znalazła swój refleks w różnych dyrektywach¹² oraz w prawie krajowym¹³.

¹⁰ D. Feeny, F. Berkes, B.J. McCay, J.M. Acheson, *The tragedy of the commons: Twenty-two years later*, „Human Ecology” 1990/1, s. 1 i n.; G. Hardin, *Extensions of “The tragedy of the commons”*, „Science” 1998/5364, s. 682 i n.

¹¹ OECD, Recommendation of the Council on Guiding Principles concerning International Economic Aspects of Environmental Policies, OECD/LEGAL/0102, 2020.

¹² Chodzi m.in. o: dyrektywę Parlamentu Europejskiego i Rady 2010/75/UE z 24.11.2010 r. w sprawie emisji przemysłowych (zintegrowane zapobieganie zanieczyszczeniom i ich kontrola) (Dz.Urz. UE L 334, s. 17, ze sprost.); dyrektywę Parlamentu Europejskiego i Rady 2008/98/WE z 19.11.2008 r. w sprawie odpadów oraz uchylającą niektóre dyrektywy (Dz.Urz. UE L 312, s. 3, ze zm.); dyrektywę 2004/35/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z 21.04.2004 r. w sprawie odpowiedzialności za środowisko w odniesieniu do zapobiegania i zaradzania szkodom wyrządzonym środowisku naturalnemu (Dz.Urz. UE L 143, s. 56, ze zm.).

¹³ Prawo ochrony środowiska wprowadziło dwie normy związane z zasadą „zanieczyszczający płaci”. Pierwsza (art. 7 pkt 1 p.o.ś.) stanowi, że kto powoduje zanieczyszczenie środowiska, ponosi koszty usunięcia tego zanieczyszczenia. Zgodnie zaś z drugą (art. 7 pkt 2 p.o.ś.), kto może spowodować zanieczyszczenie środowiska, ponosi koszty zapobiegania temu zanieczyszczeniu.

Przedstawiona przez Garretta Hardina tragedia wspólnych zasobów, prowadząca do nieuchronnej i nadmiernej eksploatacji zasobów naturalnych, stała się asumptem do rozwoju ruchów ekologicznych i wywołała interdyscyplinarną dyskusję na temat konsekwencji wzrostu liczby ludności korzystającej z zasobów naturalnych. W 1972 r. francuski filozof André Gorz użył terminu „dewzrost” (fr. *décroissance*)¹⁴. W tym samym roku ukazał się Raport Klubu Rzymskiego *Limits to Growth*¹⁵. Raport odznaczał się systemowym charakterem analiz, których wynikiem było przygotowanie wariantowych scenariuszy rozwoju. Jego autorzy postrzegali gospodarkę nie jak abstrakcyjny rynek, tylko jako złożony system powiązany licznymi zależnościami ze społeczeństwem i środowiskiem. Skonstruowali oni model wzajemnego oddziaływania pięciu węzłowych procesów: postępującej industrializacji, przyspieszającego wzrostu ludności, wyczerpywania zasobów nieodnawialnych, zanieczyszczenia środowiska, niedostatku żywności. Konkluzje raportu brzmiały następująco:

1. Jeżeli obecne trendy rozwojowe w zakresie zaludnienia, uprzemysłowienia, zanieczyszczenia środowiska, produkcji żywności i wyczerpywania się zasobów naturalnych nie ulegną zmianie, to w którymś momencie przed upływem stu lat osiągniemy na naszej planecie granice wzrostu. Najprawdopodobniej wynikiem tego będzie dość nagły i niedający się opanować spadek liczby ludności oraz zdolności produkcyjnej przemysłu.
2. Można zmienić te światowe trendy rozwojowe i stworzyć warunki ekologicznej i ekonomicznej stabilizacji, która dałaby się utrzymać przed długi czas. Stan równowagi światowej może być zaplanowany w ten sposób, żeby podstawowe potrzeby materialne każdego człowieka na Ziemi były zaspokojone i żeby każdy miał jednakowe szanse wykorzystania swoich osobistych możliwości.

¹⁴ Zob. A. Gorz, *Capitalism, Socialism, Ecology*, London 2014.

¹⁵ W Polsce Raport ukazał się w 1973 r. pod tytułem *Granice wzrostu* (wydaje się jednak, że chyba lepiej intencje autorów oddawałoby tłumaczenie *Granice dla wzrostu*). Zob. D.H. Meadows, D.L. Meadows, J. Randers, W.W. Behrens, *Granice wzrostu*, przeł. W. Rączkowska, S. Rączkowski, Warszawa 1973.

3. Jeśli ludzie zdecydują się raczej dążyć do tego drugiego celu niż pierwszego, to im szybciej zaczną pracować dla osiągnięcia go, tym większe będą szanse powodzenia¹⁶.

Kilkadziesiąt lat później koncepcja dewzrostu stanie się globalnym ruchem społecznym towarzyszącym zielonej transformacji energetycznej, który będzie kwestionował wzrost gospodarczy jako podstawowy paradygmat rozwoju.

4. Europejski Zielony Ład

Strategia sformułowana w Komunikacie EZŁ, wyznaczająca ambitne założenia klimatyczne, i towarzyszący jej pakiet legislacyjny „Fit for 55”, przenoszący je do systemu prawnego Unii Europejskiej, wywołuje konsekwencje w różnych obszarach rzeczywistości społeczno-gospodarczej. Wybrane konsekwencje z perspektywy modelu Hardina można przedstawić następująco.

Europejski Zielony Ład i związany z nim proces przechodzenia na gospodarkę niskoemisyjną uruchomił zapotrzebowanie na tzw. zielone metale i minerały, które dotąd produkowane/wydobywane w ograniczonych ilościach (np. lit, kobalt, nikiel) stają się nieodzowne dla produkcji pojazdów elektrycznych, turbin wiatrowych. Do wzrostu popytu na zielone minerały niewątpliwie przyczyni się zwiększenie światowej populacji do ponad 9 mld w połowie XXI w. oraz poszukiwanie coraz wydajniejszych metod wykorzystania nowych surowców w związku z tym, że transformacja energetyczna jest niezwykle materiałochłonna¹⁷. Jednocześnie intensyfikacji produkcji/

¹⁶ D.H. Meadows, D.L. Meadows, J. Randers, W.W. Behrens, *Granice...*, s. 43–44.

¹⁷ Może w tym przypadku uruchomić się paradoks Jevonsa. Angielski ekonomista William Jevons, obserwując w XIX w. zwiększenie wydajności energetycznej węgla, doszedł do wniosku, że im wydajniej ludzie wykorzystują dany surowiec, tym bardziej rośnie jego zużycie (zob. W.S. Jevons, *Of the economy of fuel*, „Organization & Environment” 2001/1, s. 99 i n.; J.B. Schor, *Prices and quantities: Unsustainable consumption and the global economy*, EE 2005/3, s. 309 i n.). Rozpatrując paradoks Jevonsa w kontekście tragedii wspólnych zasobów, uzasadniona wydaje się konstatacja, że jeżeli jako

wydobycia zielonych metali i minerałów towarzyszą trudności (spowodowane przyczynami technologicznymi, geopolitycznymi, politycznymi) w zaprzestaniu wydobywania konwencjonalnych zasobów. Zielona transformacja stała się dodatkowym impulsem dla intensyfikacji eksploatacji wspólnych zasobów. Dekarbonizacja systemu energetycznego, niezależnie czy będzie to oznaczać 100% OZE, czy też OZE i atom lub coś jeszcze innego, tworzy potrzebę wydobywania i przetworzenia olbrzymiej ilości surowców (często o malejącej jakości), co będzie oznaczać konieczność zużywania coraz większej ilości energii na zieloną transformację energetyczną¹⁸.

Implementacja strategii Zielonego Ładu powoduje komplikacje związane ze składowaniem odpadów pochodzących z technologii wykorzystywanych do produkcji zielonej energii, na przykład wycofanych z użytku turbin wiatrowych, paneli słonecznych, a także zagospodarowaniem odpadów promieniotwórczych towarzyszących funkcjonowaniu elektrowni jądrowych. Istnieje potrzeba opracowania skutecznych metod recyklingu takich elementów oraz poszukiwania odpowiednich lokalizacji dla składowisk odpadów promieniotwórczych. Zwłaszcza rozwiązanie tego ostatniego problemu (niezwykle

ludzkosc nie jesteśmy w stanie wyznaczyć górnej granicy zaspokajania naszych potrzeb, to wzrost populacji tylko dodatkowo wzmacnia proces eksploatacji złóż naturalnych i stwarza okazje dla ujawnienia się nowej kategorii „gapowiczów”, którzy będą dążyć do maksymalizacji zysków z eksploatacji zielonych metali i minerałów. Chodzi tu m.in. o tzw. problem zielonego neokolonializmu (kraje rozwijające się, głównie afrykańskie, stają się dostawcami surowców potrzebnych do produkcji czystych technologii, a kraje rozwinięte „przechwytyją” przetwarzanie surowców i tworzenie wartości dodanej). Paradoxs Jevonsa w obszarze zielonej transformacji oznacza poszukiwanie możliwości zwiększenia wydajności czystej energii, której towarzyszyć będzie, trudny do w miarę precyzyjnego oszacowania w chwili obecnej, wzrost zapotrzebowania na zielone metale i minerały i w tej perspektywie należy m.in. rozpatrywać unijny akt w sprawie surowców krytycznych, który ma zwiększać ich podaż w Europie (zob. Wniosek. Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady z 16.03.2023 r. ustanawiające ramy na potrzeby zapewnienia bezpiecznych i zrównoważonych dostaw surowców krytycznych oraz zmieniające rozporządzenia (UE) nr 168/2013, (UE) 2018/858, (UE) 2018/1724 i (UE) 2019/1020, COM(2023)160 final, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/ALL/?uri=CELEX%3A52023PC0160>).

¹⁸ Por. E. Bendyk, *W Polsce czyli wszędzie. Rzecz o upadku i przyszłości świata*, Warszawa 2020, s. 326.

aktualne w Polsce w związku z decyzją o budowie elektrowni jądrowej) generuje wysokie koszty transakcyjne: społeczne, geologiczne i środowiskowe.

Zielona transformacja energetyczna, w przeciwieństwie do transformacji opartej na paliwach kopalnych, nie zasadza się na przełomowych technologiach i zakłócających innowacjach (ang. *disruptive innovation*)¹⁹. Zakłócające innowacje to takie, które powodują radykalne zmiany w sposobie wytwarzania i wykorzystywania energii, a w dalszej kolejności w zmianie szeroko rozumianego modelu rozwoju gospodarczego i modelu życia. Takimi innowacjami było wykorzystanie węgla i pary, a następnie elektryczności oraz ropy naftowej jako źródła energii. Obecnie potrzeba uniknięcia najpoważniejszych konsekwencji globalnego ocieplenia wymusza ograniczenie średniego wzrostu temperatury do mniej niż 2°C i wymaga natychmiastowej redukcji spalania paliw kopalnych oraz szybkiego przejścia na OZE. Nie jest to wykluczone, ale w najbliższej przyszłości mało prawdopodobne, zważywszy na wciąż duży udział paliw kopalnych w miksie energetycznym i bardzo duże wymagania energetyczne zwłaszcza w społeczeństwach o niskim poziomie dochodów. Wytwarzanie prądu ze źródeł odnawialnych jest możliwe i stopniowo przybiera powszechny charakter, ale dla takich form aktywności człowieka, jak transport, produkcja surowców (amoniak i plastiku) czy wytapianie rud żelaza, nie znaleziono alternatyw, które byłyby stosunkowo tanie i możliwe do zastosowania na szeroką skalę²⁰. Transformacja energetyczna oparta na paliwach kopalnych wywołała ekstremalne i dość szybkie zmiany w jakości i długości życia, sposobach konsumpcji, medycynie, sposobach produkcji i organizacji pracy i w końcu w gospodarce – tworząc nowe branże biznesu, umożliwiła zaspokajanie nowych potrzeb i aspiracji ludzi. Zielona transformacja energetyczna takich bezpośrednich i wielowymiarowych zmian nie powo-

¹⁹ Termin „zakłócające innowacje” po raz pierwszy został użyty przez Claytona Christensena, który w sposób pogłębiony wyjaśnił jego genezę, charakter i skutki. Zob. C.M. Christensen, M.W. Johnson, D.K. Rigby, *Foundations for growth: How to identify and build disruptive new businesses*, „MIT Sloan Management Review” 2002/3, s. 22 i n.

²⁰ Por. V. Smil, *Energia i cywilizacja*, tłum. J. Sugiero, Gliwice 2022, s. 298.

duje. Towarzyszy jej jednak ruch społeczny, a zarazem krystalizująca się koncepcja naukowa określana mianem dewzrostu.

Strategia EZŁ uruchamia imperatyw zmiany dotychczasowego modelu życia i konsumpcji zwłaszcza dóbr prywatnych. W praktyce wymusza konieczność rezygnacji z jakości życia, którą przyniosła rewolucja energetyczna oparta na paliwach kopalnych. Dewzrost stanowiący ruch społeczny i koncepcję naukową oparty jest na paradygmacie ograniczenia lub zatrzymania neoliberalnego wzrostu w skali globalnej i koncentracji na kontrolowanej oraz sprawiedliwej redukcji globalnego zużycia zasobów, które z jednej strony nie będzie naruszać ograniczeń planety, a z drugiej zapewni wszystkim możliwość dobrego życia. „Czas narysować gospodarkę na nowo: osadzić ją w społeczeństwie i naturze i napędzić promieniami słońca”²¹. Cytat pochodzący z książki brytyjskiej ekonomistki Kate Raworth, który ma odzwierciedlać konieczność równoważenia minimum egzystencjalnego z maksimum planetarnym, bardzo dobrze koresponduje z poczynionym kilkadziesiąt lat wcześniej przez amerykańskiego ekologa Howarda Oduma spostrzeżeniem, iż: „Całe pokolenie obywateli sądziło, że pojemność środowiska jest proporcjonalna do obszaru uprawianych gruntów i że ludzie osiągnęli większą wydajność w wykorzystywaniu energii słonecznej. Jest to smutne oszustwo, bo człowiek żyjący w erze przemysłowej już nie zje ziemniaków wyprodukowanych z energii słonecznej; jego ziemniaki są częściowo zrobione z ropy naftowej”²². Przytoczony cytat obrazuje, jak transformacje energetyczne oparte na paliwach kopalnych zmieniły globalną i masową dostępność dóbr. Były także procesami prowadzącymi do powstania konsumpcyjnego społeczeństwa jako zorganizowanej zbiorowości w dzisiejszym kształcie. Jego immanentną cechą są przynajmniej dwa wymiary – synchroniczny i diachroniczny. Wymiar synchroniczny wyraża się w zakorzenionych interakcjach społecznych, przyjętej stratyfikacji społecznej. Wymiar diachroniczny przejawia się w przekazywaniu wzorców kulturowych dotyczących na przykład konsumpcji czy sposobów spę-

²¹ K. Raworth, *Ekonomia obwarzanka. Siedem sposobów myślenia o ekonomii XXI wieku*, przeł. A. Paszkowska, Warszawa 2021, s. 34.

²² H.T. Odum, *Environment, Power, and Society*, New York 1971, s. 115.

dzania wolnego czasu. Percepcja nowego paradygmatu w kontekście tych dwóch wymiarów pozwala zrozumieć, dlaczego jednostki, wobec których formułuje się postulaty oszczędności lub rezygnacji z wielu dóbr, w celu oszczędności zasobów natury i przeciwdziałania skutkom zmiany klimatu, w większości nie są skłonne ich zaakceptować. Postulaty te pozostają w konflikcie z charakterystycznymi dla kultury konsumpcji umiejętnościami poznawczymi i typami myślenia²³. Chęć uniknięcia lub niwelacji kosztów ukrytych w nowym paradygmacie, oznaczających konieczność rezygnacji z konsumpcji wielu dóbr oraz aktywności lub ograniczenie możliwości korzystania z nich, tworzy impuls do poszukiwania rekompensaty niesatysfakcjonującej ich dostępności, co może przyjmować postać jazdy na gałę.

Legislacyjna implementacja strategii EZŁ stworzyła przestrzeń dla różnego typu zachowań, określanych mianem *greenwashingu*²⁴. *Greenwashing*, początkowo utożsamiany z nierzetelnym marketingiem ekologicznym w wyniku odkrycia w 2015 r. oszustwa niemieckiego koncernu Volkswagen (samochody przekraczały dopuszczalne normy tlenków azotu i zostały wyposażone w oprogramowanie fałszujące dane o ich emisji), zaczął być utożsamiany z działaniami przyjmującymi postać kłamstwa. Afera „dieselgate” stała się katalizatorem utraty wiarygodności działań podejmowanych we wspólnym interesie na rzecz ochrony klimatu. Komunikat EZŁ oraz przyjęty w jego ramach pakiet legislacyjny „Fit for 55”, zawierający między innymi zmiany w normach emisji dwutlenku węgla dla samochodów

²³ Zob. M. Tomasello, *Historia naturalna ludzkiego myślenia*, Kraków 2015, s. 242 i n.

²⁴ Choć zjawisko istniało od dawna i związane było zwłaszcza z rozwojem ruchów ekologicznych w Stanach Zjednoczonych na początku lat 70. XX w., zostało po raz pierwszy nazwane w drugiej połowie lat 80. XX w. przez amerykańskiego ekologę Jaya Westervelda w odniesieniu do sieci hoteli, które odwołując się do społecznej odpowiedzialności biznesu i troski o środowisko naturalne, stosowały pseudoekologiczne praktyki. Obecnie *greenwashing* obejmuje szerokie spektrum nieuczciwych działań w różnych sferach aktywności podmiotów gospodarczych. Zob. I. Przybojewska, *Greenwashing w kontekście unormowań prawnych*, „Prawne Problemy Górnictwa i Ochrony Środowiska” 2022/1, s. 1 i n.; R. Małkowska, M. Walczak, *Działania regulacyjne w rozwoju sprawozdawczości CSR jako sposób eliminacji greenwashingu*, SiPKZiF 2023/193, s. 145 i n.

osobowych i dostawczych²⁵, wiarygodności nie odbudował, ale ją pogłębił, instytucjonalizując zasadę wyjątków, której symbolem stała się „poprawka Ferrari”. Przepisy ustanawiające nowe normy emisji dwutlenku węgla dla samochodów osobowych i dostawczych wprowadziły wyjątek w procesie odchodzenia od silników spalinowych dla producentów aut luksusowych (Ferrari, Bugatti i Lamborghini itd.), którzy nie zostali zobligowani do ograniczenia emisji i przejścia na elektryfikację. Jednocześnie zmiana dokonana rozporządzeniem Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2023/851 z 19.04.2023 r. w sprawie zmiany rozporządzenia (UE) 2019/631 w odniesieniu do wzmocnienia norm emisji CO₂ dla nowych samochodów osobowych i dla nowych lekkich pojazdów użytkowych zgodnie z ambitniejszymi celami klimatycznymi Unii²⁶, która istotnie ograniczyła między innymi możliwość sprzedaży samochodów z napędem spalinowym, wywołuje skutki daleko wykraczające poza branżę motoryzacyjną (zmiana łańcucha dostaw, ceny surowców na światowych rynkach), dotyczą one bowiem całej gospodarki i wszystkich obywateli, którzy nie chcą ponosić kosztów społecznych i gospodarczych transformacji. Obawy przedstawicieli różnych branż gospodarki przed ryzykami implementacji pakietu legislacyjnego „Fit for 55”, instytucjonalne podkopywanie wiarygodności w długookresowych procesach wdrażania transformacji i tym samym utrata przez obywateli zaufania do sprawiedliwej transformacji stanowią tylko niektóre z przyczyn wysuwania zarzutów o podejmowanie działań niemających rzeczywistego wpływu na poprawę środowiska naturalnego, a więc także przyjmujących postać greenwashingu.

²⁵ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady zmieniające rozporządzenie (UE) 2019/631 w odniesieniu do wzmocnienia norm emisji CO₂ dla nowych samochodów osobowych i dla nowych lekkich pojazdów użytkowych zgodnie z ambitniejszymi celami klimatycznymi Unii, 14.07.2021 r., COM(2021)556 final, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=CELEX%3A52021PC0556>.

²⁶ Dz.Urz. UE L 110, s. 5.

5. Zakończenie

Oczywiście wspólne pastwisko to zupełnie inna skala niż wspólna planeta, a mechanizmy i zjawiska towarzyszące zielonej transformacji energetycznej i ochronie kurczących się zasobów naturalnych są o wiele bardziej skomplikowane i złożone niż wypas bydła. Użyteczność modelu Hardina polega jednak na tym, że pozwala zidentyfikować problematyczne działania jednostek i organizacji uczestniczących w transformacji, deficyt technologii koniecznych do jej przeprowadzenia, nowe wyzwania technologiczne, którym należy sprostać, a także obawy przed cywilizacyjnym regresem, jako konsekwencją transformacji. Wreszcie ukazuje nieuchronną konieczność uruchomienia zmian dających szansę na uniknięcie przekroczenia groźnych punktów krytycznych i uniknięcie katastrofy klimatycznej.

Green energy transition in the optics of the tragedy of commons

Abstract: The article deals with issues related to the global green energy transition. The issues highlighted here fall within the space of the tragedy of shared commons model described by Garrett Hardin. The free-rider effect, which is an essential element of the model, became the basis for identifying selected problems related to the degradation of natural resources and the need to replace some energy sources with others.

Keywords: green energy transition, tragedy of commons, free rider problem.

Dr hab. Agnieszka Chrisidu-Budnik [ORCID: 0000-0001-7775-241X] – adiunkt w Zakładzie Ustroju Administracji Publicznej Instytutu Nauk Administracyjnych na Wydziale Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego.

Literatura

Baumgärtner S., Becker C., Faber M., Manstetten R., *Relative and absolute scarcity of nature. Assessing the roles of economics and ecology for biodiversity conservation*, EE 2006/4

- Bendyk E., *W Polsce czyli wszędzie. Rzecz o upadku i przyszłości świata*, Warszawa 2020
- Christensen C.M., Johnson M.W., Rigby D.K., *Foundations for growth: How to identify and build disruptive new businesses*, „MIT Sloan Management Review” 2002/3
- Dales J.H., *Land, water, and ownership*, „The Canadian Journal of Economics” 1968/4
- Dales J.H., *Pollution, property, and prices: An essay in policymaking and economics*, Toronto 1968
- Feeny D., Berkes F., McCay B.J., Acheson J.M., *The tragedy of the commons: Twenty-two years later*, „Human Ecology” 1990/1
- Frischmann B.M., Marciano A., Ramello G.B., *Retrospectives Tragedy of the Commons after 50 Years*, „Journal of Economic Perspectives” 2019/4
- Gorz A., *Capitalism, Socialism, Ecology*, London 2014
- Hardin G., *Extensions of “The tragedy of the commons”*, „Science” 1998/5364
- Hardin G., *The Tragedy of the Commons*, „Science” 1968/3859
- Jevons W.S., *Of the economy of fuel*, „Organization & Environment” 2001/1
- Lloyd W.F., *On the checks to population [w:] Managing the Commons*, red. G. Hardin, J. Baden, San Francisco 1977
- Ludzkość może i musi działać więcej używając mniej, http://eko.org.pl/index_trendy.php?dzial=2&kat=17&art=1581 (dostęp: 19.04.2024 r.)
- Małkowska R., Walczak M., *Działania regulacyjne w rozwoju sprawozdawczości CSR jako sposób eliminacji greenwashingu*, SiPKZiF 2023/193
- Meadows D.H., Meadows D.L., Randers J., Behrens W.W., *Granice wzrostu*, przeł. W. Rączkowska, S. Rączkowski, Warszawa 1973
- Odum H.T., *Environment, Power, and Society*, New York 1971
- Olson M., *Logika działania zbiorowego. Dobra publiczne i teoria grup*, Warszawa 2012
- Patt A., *Beyond the tragedy of the commons: Reframing effective climate change governance*, „Energy Research & Social Science” 2017/34
- Picardi A.C., Seifert W.W., *A tragedy of the commons in the Sahel*, „Ekistics” 1977/258
- Przybojewska I., *Greenwashing w kontekście unormowań prawnych*, „Prawne Problemy Górnictwa i Ochrony Środowiska” 2022/1
- Raworth K., *Ekonomia obwarzanka. Siedem sposobów myślenia o ekonomii XXI wieku*, przeł. A. Paszkowska, Warszawa 2021
- Schor J.B., *Prices and quantities: Unsustainable consumption and the global economy*, EE 2005/3

- Scott Gordon H., *The economic theory of a common-property resource: The fishery*, „Journal of Political Economy” 1954/62
- Smil V., *Energia i cywilizacja*, tłum. J. Sugiero, Gliwice 2022
- The State of World Fisheries and Aquaculture*, 2020, <https://www.fao.org/documents/card/en/c/ca9229en> (dostęp: 19.04.2024 r.)
- Tomasello M., *Historia naturalna ludzkiego myślenia*, Kraków 2015
- Wilson J.A., *A Test of the Tragedy of the Commons* [w:] *Managing the Commons* red. G. Hardin, J. Baden, Freeman, San Francisco 1977

Ewa Skorczyńska

O SUMIENIU EKOLOGICZNYM – NA KANWIE MYŚLI JULIANA ALEKSANDROWICZA

Abstrakt: Artykuł przedstawia interpretację myśli i rozważań Juliana Aleksandrowicza z zakresu etyki, zawartych w publikacji *Sumienie ekologiczne* (1979).

Słowa kluczowe: sumienie ekologiczne, filozofia ekologiczna, filozofia dialogu.

1. Wstęp

Istnieje nurt we współczesnej filozofii nazywany filozofią ekologiczną lub eko-filozofią. Ogólnie można powiedzieć, że jego przedstawiciele interesuje relacja i interakcje między człowiekiem i biosferą. Człowiek i biosfera razem (nie osobno) są przedmiotem badań przedstawicieli tego nurtu filozoficznego. Jak wskazuje Zbigniew Hull: „Ekofilozofia – zamiennie używa się także nazw: filozofia ekologii, filozofia ekologiczna, ekologia humanistyczna, environmentalizm, ekologizm niekiedy praktyczna filozofia przyrody i in. – jest obecnie ujmowana i uprawiana w Polsce na dwa sposoby. Dla jednych – i takie podejście dominuje, wśród uczestników różnych ruchów i stowarzyszeń ekologicznych oraz w środkach masowego przekazu – ekofilozofię stanowią luźne, ogólne rozważania dotyczące spraw egzystencjalnie i moralnie ważnych a będących rezultatem kłopotów człowieka (społeczeństwa, zglobalizowanej ludzkości) ze środowiskiem przyrodniczym. Tak uprawiana wiąże się zwykle z postulatami i programami

ochrony środowiska stając się teoretyczną podstawą dla ideologii różnych pozarządowych organizacji ochrony środowiska i partii «zielonych» (i wtedy utożsamia się ją z ekologizmem jako określoną – choć różnie aksjologicznie ukierunkowaną i zniuansowaną – «zieloną», ochroniarską ideologią). Inni, mówiąc o ekofilozofii, mają na myśli poddane określonemu, przyjętemu w środowiskach akademickich rygowi, podejmowanie i poszukiwanie rozwiązań problemów filozoficznych dotyczących relacji i interakcji zachodzących między człowiekiem a przyrodą¹.

Jednym z pionierów tego nurtu w Polsce był Julian Aleksandrowicz. Był on lekarzem, naukowcem, autorem takich publikacji, jak np. *Nie ma ludzi nieuleczalnie chorych*, *Wiedza stwarza nadzieję*, a także niewielkiego opracowania *Sumienie ekologiczne*², do którego pragnę w tym miejscu nawiązać (choćby po to, by zrozumieć to pojęcie, pojawiające się nieraz z pracach naukowych z zakresu eko-filozofii)³.

¹ Por. Z. Hull, *Ekofilozofia i środowisko przyrodnicze*, „Studia Ecologiae et Bioethicae” 2006/4, gdzie czytamy również: „I chociaż filozofowie zajmujący się tą problematyką koncentrują się na różnych kwestiach i niekiedy odmiennie określają swój przedmiot (a często prezentują przeciwstawne tezy na dany temat), jednakże, myślę, można pokusić się o wyodrębnienie tego co ich łączy i co pozwala mówić o wspólnym przedmiocie dociekań. Jest nim przyroda i człowiek jednocześnie, w ich jedności, współzależnościach i interakcjach rozważanych z punktu widzenia ich istoty, sposobów istnienia i poznania, wartości i wartościowania, kwalifikacji moralnej oraz możliwości ich przewidywania i regulowania w trosce o dobro (istnienie) człowieka biosfery (bądź *vice versa*: biosfery i człowieka). [...] Niezależnie jednak od takiego czy innego «aksjologicznego nachylenia», dominującym, centralnym przedmiotem dociekań są relacje, interakcje między stanowiącymi jedność elementami. Nie przyroda, biosfera czy środowisko przyrodnicze (i jego ochrona) jako takie czy «samo w sobie» – tym zajmują się nauki przyrodnicze (i zoologia). I nie człowiek – nim w różnych wymiarach zajmuje się wiele nauk o człowieku a pytanie o to «czym i kim jest człowiek?» w różny sposób podejmuje i rozwiązuje antropologia filozoficzna».

² J. Aleksandrowicz, *Sumienie ekologiczne*, Warszawa 1988.

³ W uznaniu zasług, do których należało opracowanie nowatorskich metod leczenia chorych (był hematologiem), mieszkańcy Krakowa dedykowali mu aż dwie ulice: Juliana Aleksandrowicza i Doktora Twardego, bo tak właśnie był nazywany. Julian Aleksandrowicz był też żołnierzem Armii Krajowej, lekarzem polowym. Pochodził z rodziny żydowskiej, przeżył getto, z którego zdołał uciec.

Na kartach *Sumienia ekologicznego* zawarł on słowa, które można uznać *prima facie* za zbyt idealistyczne, być może nawet utopijne. Pragnę tu przedstawić kilka z nich, stanowiących wycinek jego filozofii życia, która, jestem przekonana, w tym życiu się sprawdziła, dając tym samym dowód na swoją „prawdziwość”.

2. Wybór myśli Juliana Aleksandrowicza

1. „Każdy z nas jest częścią biosfery, ale częścią szczególną, gdyż nierozzerwalnie związaną z innymi. Kryzys etyczny przejawia się właśnie w wypaczonym stosunku człowieka do człowieka i człowieka do żywej przyrody. Przyjmijmy jako dobre takie działania, które wiodą do zmniejszenia cierpień i chorób, które zapobiegają przedwczesnym zgonom ludzi i niepotrzebnemu unicestwianiu każdej postaci życia”⁴.

2. „Troska o człowieka i jego zdrowie jest w naszych czasach równoznaczna z troską o całą planetę, o całą biosferę, o życie jako takie. [...] Widać też niewystarczalność zbyt wąsko pojmowanego humanizmu. Humanizmem naszych czasów zda się stawać holistyczny ekologizm”⁵.

3. „Przejsie od nauki zabijania do nauki leczenia, rozdział między ogromną liczbą nauczanych zabijania a garstką nauczanych leczenia i pominięcie najważniejszej sprawy – profilaktyki, to znaczy zapobiegania wojnom – stało się dla mnie źródłem przemyśleń nad przyszłością świata. Człowiek w nim nie będzie zabijał drugiego, a cała ludzkość będzie kierowała się nadrzędnym celem – wzajemną ochroną życia i biosfery”⁶.

4. „Interdyscyplinarność, systemowe podejście do rzeczywistości, a także istnienie owego wektora etycznego – wszystko to pozwala widzieć w ekologizmie coś więcej niż filozofię, naukę, metodę. Jawi się on jako humanistyczny światopogląd, a przynajmniej jako solidny

⁴ J. Aleksandrowicz, *Sumienie...*, s. 9.

⁵ J. Aleksandrowicz, *Sumienie...*, s. 11.

⁶ J. Aleksandrowicz, *Sumienie...*, s. 8.

fundament takiego światopoglądu. Zaskakujące są niektóre implikacje ekologizmu. We współczesnym świecie, dość ponurym i wypełnionym rodzącymi kryzys czynnikami, pozwala on dostrzec i naukowo zweryfikować sprzeczną z codziennym doświadczeniem, a olśniewającą prawdę – tę mianowicie, że człowiek jest skazany na dobro.

Ma możliwość wyboru. Żeby przetrwać, musi wybrać dobro. Nie można bowiem szkodzić innym ludziom, a nawet innym żywym współistnieniom, nie szkodząc sobie. Nie jest to jeszcze oczywiste i dostatecznie sprawdzalne w relacjach pomiędzy jednostkami i państwami, choć badania nad stresami dostarczają i w tym zakresie pouczających wskazówek.

Z tego co wiemy dziś o całym ziemskim ekosystemie, a także z dotychczasowych doświadczeń nad rozprzestrzenianiem się w biosferze wielu toksyn pochodzenia przemysłowego, które wiele ma swe źródło właśnie w przemyśle zbrojeniowym, wynika, że podstawowych dla naszego życia i zdrowia problemów nie można już ani rozpatrywać, ani rozwiązywać lokalnie w ramach jednego państwa czy grupy państw. W najbardziej nawet egoistycznie pojmowanym interesie własnym musimy uczyć się współodpowiedzialności za całość⁷.

5. „Zdrowie człowieka ma taką samą wartość pod każdą szerokością geograficzną. A za zdrowie wszystkich odpowiedzialni jesteśmy wszyscy”⁸.

6. „Taki jest imperatyw sumienia ekologicznego”⁹.

3. „Neutralność klimatyczna”?

Pojęcie „neutralność klimatyczna”, użyte w tytule konferencji, ma już w przestrzeni prawnej swoje określone znaczenie. Jednak same te dwa słowa, w kontekście przywołanych myśli Juliana Aleksan-

⁷ J. Aleksandrowicz, *Sumienie...*, s. 137.

⁸ J. Aleksandrowicz, *Sumienie...*, s. 138.

⁹ J. Aleksandrowicz, *Sumienie...*, s. 138.